

О. О. ЧЕМШИТ, канд. філос. наук, проф.
(Севастопольський національний технічний університет)

УЧАСТЬ У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ЗА ДЕМОКРАТИЧНИХ УМОВ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Наукові праці МАУП, 2003, вип. 5, с. 57–62

Демократія певною мірою нагадує повітря: його ми зазвичай не помічаємо, за винятком тих випадків, коли повітря надто мало. Якщо демократичних засад недостатньо, країною управляють тирані чи олігархи, які переслідують винятково корисливі цілі. Проте зловживання демократичними принципами призводить до анархії, свавілля натовпу. Анархія ж гірша від найжорстокішої тиранії. По-перше, тому, що “правління багатьох незможних громадян, які піклуються про власну вигоду” є не що інше, як правління не одного, а мільйона тиранів. По-друге, тому, що будь-яка анархія потім поступається місцем тиранії. По-третє, кордони між демократією, анархією і тиранією дуже примарні, тому часто трапляється так, що за демократичним фасадом насправді простежується зовсім протилежне.

Пересічний громадянин інтуїтивно розуміється на політичній ситуації. Коли йдеться про участь у політичному житті, найчастіше він цілком згодний з висловленням І. Солоневича: “Я... відчуваю до політики гостру відразу... Практична політика з її демагогією, її інтригами та іншим є неминуче і суцільне свинство... Я займатися політикою не хочу. Але я також не хочу, щоб мною займалися політики, щоб який-небудь пройдисвіт, перемігши своїх конкурентів чи у порядку парламентських підступів або підкупів, чи у порядку соціалістичної різанини, змусив би мене... підкорятися, ще й кадити фіміам генію найдовшого ножа і найкоротшої совісті” [6, с. 313–314]. Тому чи не краще триматися від політики подалі, зосередившись на приватному житті. Однак підступ полягає в тому, що в демократичному суспільстві, як і в будь-якому іншому, бути незалежним від політичного життя не можна.

Громадяни будь-якої країни є демографічним ресурсом влади, а тому жоден політик добровільно від використання цього ресурсу не відмовиться.

Зазначимо, що стосовно демократії і політичної участі зі здоровим глуздом пересічного громадянина цілком погодиться і логіка науки. В основі будь-якого державного ладу лежить одна з численних соціальних доктрин як у “чистому вигляді”, так і у формі ідеологічного гібрида, що поєднує фрагменти різних соціальних концепцій. У свою чергу соціологічна доктрина описує той чи інший суспільний ідеал у його конкретному зв'язку з політичною й економічною практикою. «Будь-яка кодифікована конституція базується на найважливіших політико-правових ідеях і принципах, що виражають філософію конституції, її сутність і соціальну спрямованість. Сукупність цих принципів визначається розробленим у європейській континентальній доктрині поняттям “основи конституційного ладу”» [7, с. 5]. Конституція країни тому і є Основним Законом, що описує у строгих правових поняттях базові суспільні цінності, “норми-цілі” і “норми-принципи”, на які повинна орієнтуватися держава, а також громадяни і політичні інститути при здійсненні своїх специфічних функцій. Інакше кажучи, конституційний лад – це юридично кодифікований коридор, який окреслює межі можливих політичних і економічних змін у суспільстві, вихід за які суперечить обраному ідеалу і загрожує національній безпеці країни. Таким чином, виявляється причинно-наслідковий зв'язок між суспільним ідеалом, соціальною доктриною і системою державно-політичних інститутів. Якщо у цьому ланцюжку є помилково вибрана ланка (а часто це так і трапляється), то саме

вона дестабілізує суспільство, приводячи до анархії і тиранії.

Прийняття Основного Закону країни — епохальна подія, яку не можна звести тільки до процедури й акту голосування: вона має бути усвідомлена і схвалена більшістю громадян, якщо, звичайно, йдеться про демократичні принципи вибору. Саме тут найчастіше і робиться доленосна для народу помилка. Відомий російський юрист Б. Чічерін писав з цього приводу так: “Конституції бувають або історичні, які розвиваються поступово із самого ходу життя, або такі, що пропонуються у вигляді цілісних укладень. Письменники, які належать до історичної школи, визнають тільки перші, відкидаючи останні як витвір ідей, відірваних від дійсності, що ведуть тільки до руйнування. Теорія — ніщо інше, як додаток людської думки до існуючих відносин життя. Вона підносить життєві явища до загальних початків і отримані загальні початки знову перевіряє результатами різноманітного досвіду народів... Досліджуючи чужі установи, необхідно з’ясувати, що в них є істотного, що впливає із самої природи певного політичного устрою, і що є результатом тимчасових і місцевих обставин. З цього ж можна зробити висновки про те, що може і що не може бути застосованим до іншого суспільному буття” [9, с. 26–27]. Саме таким “загальним початком” більшості існуючих соціальних доктрин і конституцій є “демократія”. Оскільки це так, то життєво важливо з’ясувати, а що ж таке “демократія” і чим вона відрізняється від “недемократії”. Однак, як не дивно, точно і виразно визначити зміст поняття “демократія” є надзвичайно важкою, якщо взагалі можливою, справою.

Власне кажучи, дефініція демократії існує, але породжує більше питань, ніж дає відповідей. У стиснутому вигляді ця дефініція звучить так: “Демократія (від грецьк. *demos* — народ і *kratos* — влада) — це форма державно-політичного устрою суспільства, за якої народ є джерелом влади. Визнається право народу брати участь у вирішенні державних справ у поєднанні із широким колом цивільних прав і свобод” [8, с. 130]. Творчість політичних письменників полягає в підстановці в цю формулу найрізноманітніших параметрів і в аналізі того, що при цьому виходить. Звернемо увагу на те, що, з одного боку, у наведеній вище формулі народ є джерелом влади, а з іншого — його можливості брати участь у прийнятті і реалізації політичних рішень не постулюються, а обмежуються якимось “визнанням права”. Але якщо хтось

повноважний визнати “право народу”, то саме цей “хтось” і є справжнє джерело влади. Тоді причому ж тут народ? І чим тоді демократична форма правління відрізняється від будь-якої іншої, скажімо, від монархічної? Тільки титулом суб’єкта влади чи чимось ще? Далі, що таке народ? Чи входить в це поняття все населення країни чи тільки визначені соціальні групи? Якщо ні, то за якою ознакою? І чи не поділяється народ “по-локківськи” на “расу панів” і “расу робітників” за ознакою володіння власністю, а значить — боговибраності? Якщо це так, то чи всі громадяни і соціальні групи рівноправні, чи існують ті, хто “більш рівноправний”, ніж інші? Перелік неясностей і протиріч можна продовжувати ще дуже довго. Ця обставина маскує основний недолік існуючих формулювань як ідеалу демократії, так і його теоретичних і практичних втілень — відсутність відповіді на питання — заради чого? Адже якщо немає конкретної соціальної мети, свідомо схваленої більшістю населення, то або демократична форма правління відсутня, або державно-політичне управління здійснюється в інтересах привілейованих соціальних груп, які прикривають особисту чи кланову користь квазідемократичною демагогією.

Теоретичних виходів із ситуації, що склалася, запропоновано багато, однак усі вони зводяться до двох основних. Перший ґрунтується на постулюванні індивідуальної волі, як цінності більшої, ніж влада народу. У цьому разі суб’єктом демократії визнається не народ загалом, або окремі особистості, а зацікавлена соціальна група. Саме вона покликана гарантувати реалізацію прав і свобод індивідумів, що входять до неї. Вважається, що група інтересів відносно нечисленна (принаймні, стосовно всього населення країни), а її члени здатні ефективно контролювати керівне ядро, у тому числі методами прямої демократії. У розвиненому, складно структурованому суспільстві таких груп інтересів багато. Демократичним буде такий політичний режим, який спроможний забезпечити соціально-прийнятний баланс і суперництво груп інтересів. Це так звана плюралістична демократія: “ніхто не повинен мати всю повноту влади”, а отже, контролювати весь масив ресурсів політичного панування. Проте доводиться миритися з існуванням керівного привілейованого шару — політичної еліти, яка володіє якостями політичного менеджера і захисника “демократичних цінностей”. На демократичну еліту покладається обов’язок стримувати властиві “неосвіченим ма-

сам” “прагнучі” начала: ірраціоналізм, емоційну неврівноваженість і радикалізм, контролюючи тим самим “дозволений” діапазон політичної активності. Стосовно мас ця “політична біологія” прослідковується з часів Платона аж до наших днів.

Автори концепції плюралістичної демократії О. Штаммер, Д. Рісмен, С. Келлер та інші, хоча і вживають традиційну демократичну фразеологію, але це не більш як калька аристократизмів, мімікрія аристократичної монархії під сучасність. Справді, в інтерпретації цих учених сучасне демократичне суспільство сприймається як система старих добрих віконтств, баронств, маркізатів, графств, герцогств і королівств, дарма, що всі вони сьогодні називаються інакше. Але як би там не було, існує безліч еліт, вплив кожної з яких, начебто, обмежено специфічною сферою діяльності. Плюралізм еліт зумовлений вимогами науково-технічної революції, поділом праці, різноманіттям профілів соціальної стратифікації сучасного суспільства.

Важливим положенням теорії плюралістичної демократії є твердження, що кожна “часткова” еліта контролюється базовими групами, які її породжують, — професійними, регіональними, етнічними, релігійними та ін., за допомогою правових демократичних процедур. Вважається, що такий контроль здатний блокувати дію “залізного закону олігархії” Р. Міхельса та “закону вертикальної комунальності” О. Зинов’єва. У свою чергу еліта також наділяється правами і можливостями впливати на розвиток відповідної базової групи, звичайно ж, винятково заради її блага. Батьки-засновники цієї версії демократії, що розглядається, вважали, що соціальний прогрес полягає не в консолідації, а навпаки, в подальшому подрібненні соціальних груп і, таким чином, у згладжуванні граней між елітою і масою. Якщо це справді так, то в сучасному світі правової, соціальної, демократичної держави звичайні громадяни отримуватимуть усе більше і більше шансів увійти до складу еліти і брати участь у прийнятті і реалізації політичних рішень. І взагалі, згодом основними суб’єктами політики стануть не еліти чи навіть базові групи, а просто групи інтересів, що рівноспільно реалізують демократичного ідеалу на практиці. А це і є стратегічна мета політичного розвитку.

Однак теорії зазначеного класу на практиці підтвердження не знайшли. По-перше, виявилася нерівномірність впливу різних базових груп на політичне життя. Це змусило прихильників концепції плюралізму еліт ввести поняття

“стратегічна еліта”. Але якщо такі еліти існують, то ні еліти, ні базові групи нерівноправні: між ними повинен неминуче з’явитися ланцюжок суб’єкт-об’єктних залежностей, що цілком дезавує вихідний принцип плюралістичної демократії. По-друге, хоча, скажімо, еліта біологів не може командувати елітою авіабудівників, клір — профспілкою вуглярів і т. ін., однак залишається галузь національних ресурсів, домінування всередині якої дає можливість контролювати весь соціум. Фундаментом утворення стратегічних еліт сьогодні, як і завжди, є інформація і фінанси. У наш час утворилося кілька сотень “залізних трикутників” — транснаціональних корпорацій (ТНК), які акумулюють політичну владу, засновану на інформації, фінансах і виробничій базі. Багато з них володіють такою могутністю, що здатні конкурувати з державою, і ця тенденція прослідковується чіткіше, ніж зниження порогу доступу до еліти. Небезпека полягає в тому, що державний лад може бути хоч тричі демократичним, однак національна держава стає об’єктом влади, ресурсом політичного панування ТНК.

У сучасному світі загальна система людських відносин будується аж ніяк не на демократичних засадах, а на взаємодіях на зразок “патрон — клієнт”. І ці взаємодії, починаючи з вищого рівня “ТНК (“наддержавність”) — держава” і аж до основи соціальних пірамід, здійснюються на шести рівнях панування — на пріоритетах узагальнених засобів управління. Кожний вищий рівень підтримується більшою кількістю цих пріоритетів. Найпростішим, шостим пріоритетом є сила зброї у звичайному її розумінні. Ефективнішим виявляється п’ятий пріоритет як знаряддя геноциду — алкоголь, наркотики, засоби контрацепції, психотропні препарати, продукти і методи генної інженерії і все те, що може впливати не тільки на існуюче, а й на майбутні покоління людей. “Четвертий пріоритет управління являє собою економічну зброю, принцип дії якої — дати в борг під позичковий лихварський відсоток. Дати в борг так, щоб боржник уже ніколи не вирвався з фінансової кабали лихваря. Уперше механізм цієї зброї був описаний у Біблії. За рахунок того, що... дають кредити під лихварські відсотки, які верхи розкрадають, а те, що дійшло до народу — проїдається,.. розоряються фабрики і заводи,.. підприємці, а народ не отримує зарплату і пенсії. Але є ще три види зброї, могутніші, ніж економічна, геноцид і звичайна зброя” [2, с. 1–2]. Маються на увазі “фактологічний, хронологічний і методологічний пріоритети”.

Кожен з цих пріоритетів окремо і всі вони разом покликані формувати масову свідомість і давати можливість моделювати і навіть програмувати політичний, економічний та інші види соціальної поведінки людей у прийнятному для еліт напрямі. Третій пріоритет — фактологічний — з одного боку, дає змогу одержувати реальні факти, а з іншого — використовуючи препаровані, дозовані і відібрані факти, поряд із застосуванням прикладних аспектів релігії, ідеології тощо, тлумачити в належному руслі минулі події і такі, що відбуваються. Одне і те ж явище, наприклад авіаційний наліт, а також пов'язані з ним жертви, можна інтерпретувати як акт боротьби за незалежність, волю і демократію або як тероризм, що заслуговує на загальний осуд. Розстріл законно обраного і повноважного парламенту з танкових гармат можна тлумачити як повалення тиранії, а неприйнятні для еліт результати референдумів і виборів — як повернення до тоталітаризму.

Іноді про демократію говорять як про суспільний лад, при якому кожен громадянин повинен уміти самостійно аналізувати реальність і за результатами аналізу приймати відповідальні рішення, які б забезпечували реалізацію особистого і соціального інтересів. Однак для ефективного виконання настільки важливої ролі багато що необхідно, у тому числі і психологічна готовність людини, володіння точною інформацією і методологією ухвалення рішення, досвідом у подібних справах. Проте для всього цього потрібен вплив хоча б на третьому пріоритеті — фактологічному. З'їсти людина то з'їсть, але хто ж їй дасть? Мало того, аж ніяк не пересічний індивідуум домінує у сфері другого пріоритету, де проявляються істотні і факультативні процеси в загальному потоці явищ, встановлюється їх відповідність часу, включно до різноманітних поєднань і перестановок усіх цих компонентів. Тоді регрес у масовій свідомості може бути представлений прогресом, революція — контрреволюцією, ослаблення держави — її зміцненням, а олігархізація — демократизацією. Вищим пріоритетом є методологічний. Його предмет — інформація світоглядного, методологічного, а також філософського характеру. На цьому рівні стає можливим формування паралельного, віртуального життя, ідеалів, ціннісних шкал, систем штучних потреб, тобто маніпулювання свідомістю і програмування поведінки. Це різко знижує рівень соціального інтелекту, робить свідомість мозаїчною, соціально-шизофренічною, оруелівською. У реальному житті може мати місце най-

жорстокіша диктатура, що сприйматиметься віртуальним сегментом свідомості як демократія. Зайва енергія людини спрямовуватиметься не просто на споживання, а на гонитву за престижним споживанням. При цьому реальне буття залишиться без моніторингу, а звідси — без контролю і ревізії.

Таким чином, про плюралістичну демократію можна сказати словами К. Паркінсона: "Установа практично померла. Вона може оновитися, лише переїхавши на нове місце, змінивши назву і всіх співробітників, хоча б для передавання досвіду. Але саме цього робити не можна. Це вірна загибель, адже заражене все. Не можна брати із собою ні людей, ні речей, ні порядків. Необхідні строгий карантин і повна дезінфекція. Заражених співробітників треба забезпечити гарними рекомендаціями і направити у найненависніші вам установи, речі і справи знищити, а будинок застрахувати і підпалити. Лише коли все згорить дощенту, можете вважати, що заразу знищено" [5]. Можливо, саме тому західна демократична модель, заснована на цих шести узагальнених пріоритетах управління, експортується по всьому світі, у тому числі у країни колишнього СРСР.

Однак ще раніше такий розвиток подій начебто передбачали творці альтернативних моделей демократії, з яких і донині найголовнішою є соціал-демократична у класичному вигляді. До таких версій демократії — марксизму, ленінізму, сталінізму, маоїзму і джамахіризму — більш придатний термін "народовладдя". На перший погляд може здаватися, що "народовладна" демократія від "плюралістичної" відрізняється докорінно. А саме: як відомо, у структуру політичної влади входять суб'єкт, об'єкт, ресурси панування, система панування і політичний процес. Теоретично народовладдя і є влада народу як цілісності у прямому значенні. З часів Т. Кампанелли послідовники концепції народовладдя вважають, що запобігти утворенню олігархії та інших "політичних небожителів" можна єдиним способом: зробивши народ суб'єктом влади і формальним власником усіх національних ресурсів. Вважалося і вважається, що така організація політичного режиму дає змогу вирішити найважливіше завдання демократичного перетворення суспільства — подолати вікову відчуженість народних мас від власності і влади.

Однак, як добре відомо, жодного з поставлених завдань не було цілком вирішено. Справа в тому, що насправді народ являє собою єдине ціле далеко не в усіх аспектах соціального життя.

Закони соціальної стратифікації П. Сорокіна об'єктивні, а тому нездоланні. Нівелювання суспільства в "народовладних" демократіях дуже швидко стає репресивним, і політичні режими втрачають легітимність. Мало того, утворення олігархічної еліти, стосовно режимів, заснованих на плюралістичній моделі, навіть спрощується, оскільки недиференційованість титулу власності робить народ млявою, хоча і єдиною базовою групою, а управління зосереджується в руках бюрократії, яка не має конкуренції. Позбавлена контролю бюрократія швидко перетворюється у правлячу еліту, заклопотану лише власним виживанням. Відчуженість народу від власності і влади лише посилюється, оскільки в неконкурентному суспільстві пересічна людина стає політиком виключно "при нагоді".

Очевидно, що жодна з наведених вище узагальнених концепцій демократії не усуває істотних соціальних протиріч. Обидві концепції мають радикально протилежну структуру влади, але прямують до одного результату, хоча і з різною швидкістю. Пояснення цьому явищу варто, очевидно, шукати в тому, що для побудови обох концепцій використовувалася некоректна основа. Будь-які концепції вищого рівня узагальненості починаються з онтологічного підходу, тобто виявлення і дослідження першооснов політики. Традиційно першоосновою вважають владу, тобто відносини панування і підпорядкування. Але ця першооснова вже в собі несе непримиренне протиріччя — між суб'єктом і об'єктом влади. От і виходить, що всі демократичні і демократизаційні доктрини присвячені пошуку усунення протиріччя, яке не усувається. Усе починається з проголошення влади народу, а закінчується силовою мінімізацією участі цього самого народу в політичному житті.

Помилка тут полягає в тому, що влада отожднюється з політичною участю, і в результаті цього практично будь-який політичний режим можна назвати демократичним. Але політична участь як володарювання чи як прагнення до влади є лише окремим випадком політичної участі взагалі. Власне кажучи, політична участь — це свідомі дії чи відмова від них, вчинені політичними агентами (громадянами, групами інтересів, політичними партіями і т. ін.) з метою найповнішої реалізації відповідних базових потреб. У свою чергу базові потреби — це своєрідна піраміда, в основі якої лежать первинні життєві потреби (підтримка життя і безпека). На вершині піраміди розмістилися вищі потреби — в самореалізації й у самоактуалізації, які можна тлумачити як потреби у владі та у її збереженні

[3, с. 98–105]. Прагнення до влади та її збереження характерне лише для малої частини будь-якого суспільства — політичної еліти. До решти людей належать ті самі пересічні люди, які вдаються до прямого втручання у владу, якщо має місце стійке незадоволення потреб у виробництві і відтворенні життя та робочої сили. А таке трапляється, коли уряд неналежним чином управляє національними ресурсами. Отже, задоволення первинних людських потреб у відповідних соціальних групах є умовою збереження демократичної визначеності політичного режиму.

Ефективний і легітимний (визнаний як авторитетний всіма базовими групами) розподіл національних ресурсів — умова рівноваги такого феномена, як політична система суспільства. Цю властивість політичної системи, у якій держава — важливий, але далеко не єдиний структурний елемент, установив ще Д. Істон [4, с. 58–60]. "І якщо справедливо, що людина, яка є елементом соціальної системи, водночас виступає як сума своїх потреб, то сама соціальна система по суті також є сумою своїх потреб" [1, с. 27–28]. Тому для виявлення сутності демократії варто виходити не із суб'єктивістськи забарвлених соціальних доктрин, а з об'єктивних характеристик конкретної соціальної системи.

Центральна проблема демократичної організації суспільства — узгодження максимального задоволення базових потреб основних соціальних верств і потреб самої соціальної системи як цілісності — може бути розв'язана не шляхом аналізу владних відносин у суспільстві, а визначенням ролі і місця участі в політичній системі. Демократія — це лише в другу чергу властивість політичного режиму, а в першу — стан політичної системи, в якій задоволення потреб є функцією політичної участі. Проблема демократизації суспільства, тобто переходу від такого стану політичної системи, при якому базові потреби суспільства й основних соціальних груп істотно незадоволені, до стану їх максимального задоволення, полягає не в мінімізації, а в оптимізації участі в політичному житті.

Демократизація в межах "політична влада — держава" звичайно означає не ліквідацію тиранії, а передавання всієї повноти влади правлячим верхам, що рівносильно позбавленню всіх прав соціальних низів. Однак навіть отримання останніми політичних прав — це ще далеко не все. Поза свідомою і відповідальною політичною участю демократичні права свободи можуть обернутися колючим дротом між "головуючою верствою і тими, хто залишився поза цих рядів" [6, с. 482].

Література

1. *Введение в теорию государственно-правовой организации социальных систем* / Под общ. ред. Е. Б. Кубко. — К.: Юринком, 1997.
2. *Вопрос о власти* // *Знание — власть!* — 1998. — № 36(75).
3. *Гозман Л. Я., Шестопап Е. Б.* Политическая психология. — Ростов н/Д: Феникс, 1999.
4. *Матвеев Р. Ф.* Теоретическая и практическая политология. — М.: РОССПЭН, 1993.
5. *Сегодня.* — 1994. — 22 февр.
6. *Солоневич И. Л.* Народная монархия. — М.: Феникс, 1991.
7. *Тодыка Ю. Н.* Основы конституционного строя Украины. — Харьков: Факт, 1999.
8. *Философский энциклопедический словарь.* — М.: ИНФРА-М, 1999.
9. *Чичерин Б. Н.* Способы происхождения конституций // *Либерал.* — 1992. — № 8–9.